

Збереження та популяризація історико-культурної спадщини козацької доби НІМЗ «Поле Берестецької битви»

Висвітлюються основні напрямки роботи НІМЗ «Поле Берестецької битви», спрямовані на збереження археологічних та архітектурних пам'яток козацького періоду, унікальних козацьких артефактів, пов'язаних із Берестецькою битвою. Оглядається проведення масової культурно-просвітньої роботи, покликаної популяризувати серед молоді й дорослого покоління історію та культурну спадщину періоду козацтва.

Ключові слова: Берестецька битва, козаки, заповідник, експозиція музею, церква, збереження артефактів, реставрація.

Oleksandr Borysiuk. Preservation and Popularization of the Historical and Cultural Heritage of the Cossack Era by the National Historical and Memorial Reserve „Berestechko Battlefield”.

The article highlights the main areas of work of the National Historical and Memorial Reserve „Berestechko Battlefield” aimed at preserving archaeological and architectural monuments of the Cossack period, unique Cossack artifacts related to the Battle of Berestechko. The article also discusses the conduct of mass cultural and educational work aimed at popularizing the history and cultural heritage of the Cossack period among young people and adults.

Key words: Battle of Berestechko, Cossacks, reserve, museum exposition, church, preservation of artifacts, restoration.

Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви» – основний меморіальний комплекс козацької слави України, який знаходиться у с. Пляшева Дубенського району на Рівненщині. Тут у 1651 році відбулася Берестецька битва між козацько-селянським військом гетьмана Богдана Хмельницького та польським на чолі з королем Яном II Казимиром. Ця подія стала поворотною в українській історії і принесла важкі політичні наслідки для Гетьманщини. Останки загиблих козаків і селян частково були поховані поруч із полем бойовища, а частково залишились лежати у трясовині.

Через сотні літ, у 1910–1914 рр. на місці битви було побудовано меморіальний комплекс «Козацькі могили» для увічнення пам'яті загиблих воїнів. Їх останки і зброю місцеві жителі продовжували знаходити на полях і болотах, а відомі історики і письменники намагались вивчити місце баталії, щоб реконструювати давні події.

Центральною спорудою архітектурного комплексу є пам'ятка архітектури національного значення храм-пам'ятник Георгіївська церква, збудована у 1910–1914 рр. у стилі українського бароко за проєктом В. Максимова, яка не має аналогів у світовій архітектурі. Це монументальна споруда, яка складається з трьох ярусів-храмів: підземної церкви Святої Параскеви П'ятниці, церкви Святого Георгія Переможця, церкви Святих Бориса та Гліба. У підземному ярусі храму

знаходиться гробниця-усипальниця, в якій знайшли спочинок численні останки полеглих у Берестецькій битві. Незвична форма фасаду Георгіївської церкви являє собою арку, в якій розміщено одноярусний іконостас літньої церкви просто неба. Живопис храму представлений розписами відомих українських художників І. Іжакевича та О. Корецького (останній проводив роботи вже у кінці 1950-х рр., напередодні закриття монастиря радянською владою).

Поряд знаходиться пам'ятка архітектури національного значення XVII ст. Михайлівська церква (1650 р.), перенесена на острів Журавлиху в 1912 р. із сусіднього с. Острів. За народними переказами, у ній перед битвою молився гетьман Богдан Хмельницький разом із козаками. Особливо вражає красою іконостас церкви XVII–XVIII ст., прикрашений різьбою по дереву та позолотою. Підземний перехід з'єднує Михайлівську церкву із гробницею Георгіївського храму.

Меморіальний комплекс за задумом архітектора В. М. Максимова побудований для увічнення пам'яті про полеглих у битві козаків. Для цього планувалось спорудити його у формі укріпленого козацького табору, де замість валів і возів мала бути фортечна стіна, оточена ровом, а в центрі – храм-пам'ятник оригінальної архітектури із підземною гробницею. В ході будівництва, у 1912 р. було прийнято рішення архітектором В. Леонтовичем, що керував ним,

доповнити архітектурний ансамбль дерев'яною Михайлівською церквою – сучасницею козацької доби, яку перенесли із сусіднього с. Острів.

З початку будівництва пам'ятками опікувалися монахи заснованого тут Свято-Георгіївського чоловічого монастиря на «Козацьких могилах», який був філією Почаївської лаври. В часи польської і радянської влади монастир поступово згортав свою діяльність і остаточно був закритий у 1958 р., а монахи виселені. Натомість пам'ятки було передано спочатку місцевому колгоспу, який розгорнув на території меморіального комплексу свою господарську діяльність. Таким чином вони опинилися під загрозою знищення, аж поки звернення групи українських культурних діячів у пресі не змінило ситуацію на краще – меморіальний комплекс передали у користування лікарні, а потім Рівненському краєзнавчому музеєві для створення музею-заповідника «Козацькі могили» у 1967 р. [4, с. 47–51].

Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви» створено постановою Кабінету Міністрів України від 12.06.1991 р. № 20 «Про оголошення комплексу пам'яток» на базі музею-заповідника «Козацькі могили» відділу Рівненського краєзнавчого музею. Статус національного він отримав 10 вересня 2008 р.

Заповідник створено для охорони та збереження пам'яток культурної спадщини, розташованих на його території, проведення науково-дослідної, музейної, виставкової, екскурсійної, культурно-освітньої роботи.

Згадками про події Берестецької битви є ряд історичних пам'яток, які збереглися до наших днів: козацький цвинтар в урочищі Монастирщина, де знаходяться захоронення козаків із надмогильними кам'яними хрестами; невеличке озерце Козакова Яма, яке пов'язують із героїчним подвигом останнього із трьохсот козаків; острів Гайок – місце бою і героїчної смерті 300 учасників Берестецької битви; місця козацьких переправ; урочище Попів Горб; місця ставок Б. Хмельницького та кримського хана Іслам-Гірея III. На цих місцях історичних подій проводяться археологічні дослідження, територія доглядається працівниками заповідника для проведення екскурсій.

Великим надбанням і гордістю заповідника є експозиція музею, у якій представлено унікальні експонати XVII ст., знайдені під час археологічних досліджень 1970–2015 рр. на полі Берестецької битви під керівництвом Ігоря Свешнікова, Богдана Прищепи, Олексія Войтюка та інших археологів. У музеї зберігається понад 5 тис. експонатів, серед яких – зброя козаків і повстанців та їхні особисті речі: гармати, мушкети, шаблі, бойові коси, списи, порохівниці з порохом, речі козацької кухні, шкіряні чоботи, шкіряні ходаки, гаманці, сумки та ін. Більшість експонатів були свого часу відреставровані, але частина вже потребує

нової реставрації. Особливою науковою цінністю цих унікальних речей є добрий стан збереженості та чітке датування моменту потрапляння в болота річки Пляшівка – 10 липня 1651 р., в останній день битви, де вони збереглися завдяки консервуючим властивостям торфу. Завдяки цьому всі дослідники можуть проводити порівняння цих речей з іншими козацькими знахідками давнішого часу і нововиявленими [6, с. 164–310].

Важливим штрихом у справі увічнення подвигу козаків стало спорудження у 1991 р. з нагоди відзначення 340-ї річниці Берестецької битви на полі бою величного бронзового монумента на честь її загиблих героїв (автор А. Куц). На відкриття пам'ятника зібралось до 500 тисяч людей [2, с. 91].

Тривалий творчий пошук привів автора до вдалого композиційного рішення у цьому місці: чотирифігурна група (двох козаків і селянина, що захищають підлітка) гармонійно вписується в компактний об'єм із можливістю кругового огляду і наявністю кількох вирашних точок зору; по сусідству з комплексом «Козацькі могили» сприймається як монументальний об'єкт [5, с. 242]. І хоч встановлення пам'ятника відбулось раніше за проголошення незалежності України, архітектор зумів відстояти перед комісією, що затверджувала проєкт, на одній із козацьких шабел зображення Державного Герба України – тризуба.

Архітектурний ансамбль «Козацькі могили» пережив дві світові війни, польську та радянську наругу й утиски, зазнавав деяких пошкоджень і пљондрвань, але завдяки втручання небаждужих людей зміг вистояти і відновитись. У 1950-х, у 1970-х і в 1980-х рр. на «Козацьких могилах» проводилися ремонтно-реставраційні роботи – в Георгіївській та Михайлівській церквах, музейному корпусі. Велика заслуга в роботі зі збереження пам'яток у ті складні часи належить завідувачу музеєм-заповідником Павлові Лотоцькому, заступникові голови Ради міністрів УРСР Петрові Троньку та ін.

До 340-ї річниці Берестецької битви знову знадобилися кошти для ремонтних робіт у гробниці Георгіївської церкви: відремонтовано підземний перехід, встановлено ковельськими майстрами кований світильник та перекладено гранітну підлогу в гробниці.

У 2001 р. з наближенням 350-ї річниці Берестецької битви з обласного бюджету виділено 1,2 млн грн на ремонтно-реставраційні роботи Державного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви». На ці кошти: в Георгіївській церкві замінено двері, на кам'яну підлогу покладено плитку, а в 2003 р. львівські реставратори поновили живопис І. Іжакевича. Частина з цих коштів витрачено на заміну гонтової покрівлі та підлоги, пофарбування куполів Михайлівської церкви.

У 2004–2008 рр. проведено реставрацію трьох ярусів іконостаса і царських врат Михайлівського храму.

У 2000-х рр. планувалося спорудження нового приміщення музею поруч із «Козацькими могилами», почалась розробка проєктної документації, але на будівництво потрібно було десятки мільйонів гривень, яких не знайшлося і невідомо коли знайдеться.

Назріла потреба реставрації картини І. С. Їжакевича «Голгофа» в Георгіївській церкві. В 2009 р. ДП «Укрзахідпроектреставрація» склало проєкт її реставрації і кошторис реставраційних робіт, за яким потрібно 3,2 млн грн за тогочасними розцінками. Також реставрації потребують деякі настінні розписи всередині Георгіївської церкви і живопис зовнішнього іконостаса на фасаді церкви. Треба завершити реставрацію іконостаса Михайлівської церкви і провести ремонтно-реставраційні роботи фасадів і куполів храму [1]. Більшість проєктної документації вже була готова, але пандемія коронавірусу в 2020–2021 рр. і російсько-українська війна не дали здійснитися планам.

Незважаючи на труднощі збереження архітектурних пам'яток, працівники заповідника проводять поточні ремонти своїми силами чи із залученням спеціалістів відповідного профілю.

Важливою складовою діяльності заповідника є організація археологічних експедицій для дослідження території і виявлення нових пам'яток, антропологічні дослідження останків загиблих воїнів (тих, що знаходять дослідники на території заповідника, і тих, що зберігаються в гробниці Георгіївської церкви). Для цієї мети залучаються кваліфіковані археологи та антропологи з Рівного і Львова. Наукові співробітники заповідника досліджують артефакти, що зберігаються у фондах та експозиції музею, результати своєї роботи публікують у вигляді наукових статей у збірниках науково-практичних, краєзнавчих конференцій, організованих самим заповідником або іншими культурними, освітніми чи науковими установами [3].

За час існування заповідника організовано самостійно і в співпраці з іншими організаціями до 20 науково-практичних конференцій, присвячених переважно тематиці козацтва, історії Берестецької битви, краєзнавчим і релігійним темам.

Щороку сюди приїжджають тисячі відвідувачів, для частини з яких наукові працівники та екскурсоводи заповідника проводять сотні екскурсій по його об'єктах і виїзні по місцях боїв у Берестецькій битві: урочища Монастирщина, Гайок, Козакова яма, Ставка Богдана Хмельницького, Попів Горб, Переправа.

Виставкова робота є невід'ємною частиною діяльності заповідника протягом року. Організовується щорічно 12–15 виставок. Частина

з них є постійно діючими, а частина періодичними – до певних пам'ятних дат. Більшість експозицій складаються з експонатів із фондів заповідника. Залучаємо окремі предмети на постійне чи тимчасове експонування та на виставки з інших музеїв, зокрема з Рівненського краєзнавчого, Берестецького історичного та ін. [3]. Основними труднощами у проведенні експозиційної та виставкової роботи є відсутність спеціального музейного приміщення. Наявне є пристосованими для музейних потреб колишніми келіями монастиря і не дозволяє розмішувати великі виставки, проводити реекспозицію відповідно до сучасних тенденцій розвитку музеїв, для досягнення поставлених цілей.

Традиційним днем вшанування пам'яті героїв, полеглих у Берестецькій битві, є дев'ята п'ятниця після Великодня за православним календарем. У 2025 році це відбуватиметься 20–22 червня. В цей день на території заповідника збираються тисячі людей для спільної молитви та пошанування пам'яті загиблих воїнів із різних куточків України. Вони мають можливість оглянути експонати музею-заповідника, доторкнутися до історії тих буремних подій. Організовується ярмарок сувенірів народних майстрів.

На території заповідника громадські організації сучасних козаків із Рівненщини, Волині, Києва проводять таборування, вишкіл молодого покоління в кращих традиціях. Волинські козаки під керівництвом Володимира Перчука з Луцька побудували чотирикутний дерев'яний частокіл зі спостережною вежею на зразок козацьких Січей, показують відвідувачам копії козацької зброї, мундирів, побутових речей, зроблених за зразком із фондів заповідника. Розповідають про громадську діяльність козаків і участь побратимів у російсько-українській війні. Частина козаків проводить таборування біля урочища Монастирщина в с. Острів [7; 8].

Для школярів молодших і середніх класів на території заповідника проводиться колективом Пляшевського ліцею і працівниками НІМЗ щорічно на свято Покрови Пресвятої Богородиці, День захисників та захисниць України, День українського козацтва урочища посвята в козачата і змагання для сотень школярів із різних куточків Рівненської, Волинської та Львівської областей. Усіх учасників дійства частують смачним козацьким кулешем [7; 8].

Кілька років тому музейні працівники запровадили акцію до Дня української вишиванки для відвідувачів-школярів «Вишіймо серцем рушник на „Козацькі могили”», де бажаючи могли вишити частину рушника. До акції долучились численні відвідувачі з Луцька, Ковеля, Ківерців та інших куточків України [8].

У 2011 році під час відзначення 360-ї річниці Берестецької битви біля території заповідника проводилась військово-історична реконструкція битви

Наукові публікації

за участю до 150 членів клубів військово-історичної реконструкції з України, Чехії, Польщі з використанням різних видів вогнепальної і холодної зброї, обладунків. Фінансування проводила Рівненська обласна адміністрація. На заході були присутні до 20 000 глядачів [3].

Популяризація історико-культурної спадщини також проводиться з допомогою мережі «Інтернет» через сайт заповідника berestechko.org та сторінку

у соціальній мережі «Фейсбук» www.facebook.com, де публікуються повідомлення про події в заповіднику, статті й замітки працівників НІМЗ та інша цікава для відвідувачів інформація [7; 8].

Тисячі людей з усіх куточків України та з-за кордону відвідують заповідник «Поле Берестецької битви», ознайомлюються з експонатами музею, схиляють голови перед останками наших славних предків і формують новий світогляд.

Панорама НІМЗ «Поле Берестецької битви»

Пам'ятник героям Берестецької битви

Козацький цвинтар в урочищі Монастирщина

Пам'ятний знак на о. Гайок

Митрополит Київський і всієї України Епіфаній очолює літургію в Георгіївській церкві.
22 червня 2024 р.

Посвята в козацата. 1 жовтня 2024 р.

Використані джерела

1. Борисюк О. Заходи щодо збереження Михайлівської та Георгіївської церков – пам'яток архітектури XVII та XX століть. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*. Рівне, 2018. С. 83–87.
2. Бухало Г. В. *Круг містечка Берестечка*. Рівне, 2008. 168 с.
3. Звіти про діяльність Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви». *Фонди НІМЗ «Поле Берестецької битви»*.
4. Лотоцький Г. П. *Козацькі Могили. Музейний літопис*. Рівне, 2003. 85 с.
5. Рожко В., Пришляк В., Лотоцький П. та ін. *Національний пантеон «Козацькі Могили» : історико-краєзнавчий нарис*. Луцьк, 2003. 544 с.
6. Свєшніков І. К. *Битва під Берестечком*. Рівне, 2008. 350 с.
7. *Поле Берестецької битви*. *Фейсбук*. URL: <https://www.facebook.com/zapovidnyk.berestechko>
8. *Поле Берестецької битви* : сайт. URL: <https://berestechko.org>